

Aadu Must, *Von Privilegierten zu Geächteten. Die Repressalien gegenüber deutschbaltischen Honoratioren während des Ersten Weltkrieges* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2014), 198 lk. ISBN 978-9949-32-729-4

Baltisaksa seisuste hiilgeajad Vene impeeriumi Balti kubermangudes olid pöördumatult möödas 19. sajandi viimaseks veerandiks. Ülejäänud Euroopa taustal juba täiesti anakronistlikuks muutunud Balti erikorda – baltisaksa rüütelkondade ja linnakodanike omavalitsussüsteemi – hakkas järgnevalt lammutama keskväimu mitmetahuline venestuspoliitika. Sellisel riiklikul kursimuutusel oli oma osa ka teisenenud rahvusvahelisel olukorral, seda siis Saksamaa ühendamise ning uue ja ohtlikuks peetud suurvõimu tugevnemise tagajärjel. Baltisaksa vähemuse poliitilist ja kultuurilist domineerimist Balti provintsidest hakkas lisaks veel õõnestama eestlaste ning lätlaste jõuline rahvuslik liikumine. Vahepeal pisut mahenenud vastasseis baltisaksa aadli ja keskväimu vahel tundus hetkeks hoopis kaduvat, kui nad 1905. aasta revolutsiooni keeristormides ühendasid oma jõud eesti ja läti rahvaliidumise mahasurumiseks. Sellele järgnenud ajutine rahunemine võis baltisaksa ühiskonnas tekitada juba lootuse, et hullem on ehk juba möödas.

Esimene maailmasõda avas ent hoopis uue peatüki baltisaksa ühiskonna tasalülitamise loos. Olukorras, kus Vene tsaaririik ja Saksa keisririik seisid juba selgete vaenlastena teine teisel pool rindejoont, algasid massiivsed siseriiklikud kampaaniad baltisakslaste vastu ning paljusid baltisaksa tegelasi tabasid mitmesugused repressioonid.

Sõja lõppedes püüdsid baltisakslased Saksa jõudude abil veel oma positsiooni päästa Balti Hertzogiriigi abil, kuid see üritus nurjus eestlaste ja lätlaste vabadusvõitluse laines. Baltisaksa vähemuse eesõigustatud eriseisund likvideeriti radikaalselt ja lõplikult Eesti ja Läti demokraatlikes vabariikides. Kogu ülejäänud maailma jaoks sai eeskujuks Eesti Vabariigis rahvusvähemustele antud kultuuriautonoomia. Baltisakslaste ajalugu Eesti ja Läti pinnal lõppes teatavasti 1939. aasta *Umsiedlung*'i käigus.

Lisaks nende kunagisele võimutäiusele Balti provintsidest on siinkohal paslik meenutada baltisakslaste väga olulist panust Vene impeeriumi arengukäigus. Pikema aja vältel olid arvukad baltisaksa päritolu valitsusametnikud, diplomaadid ja ohvitserid tõestanud oma lojaalsust tsaarivõimule ning aidanud jõudsalt kaasa riigi tugevnemisele ja laienemisele.

Professor Aadu Musta raamat *Von Privilegierten zu Geächteten. Die Repressalien gegenüber deutschbaltischen Honoratioren während des Ersten Weltkrieges* [Privilegeeritust põlualuseks. Baltisaksa ühiskonnategelaste

repressioonide ajal] uurib baltisaksa ühiskonna tasalülitamist ilmasõja aastatel.¹ Seda olulist peatükki Eesti ja baltisaksa ajaloo osas on varem vähe käsitletud, põhjuseks mitte huvipuudus, vaid eelkõige ligipääsupiirangud Vene arhiividele nii nõukogude perioodil kui ka hiljem. Aga nagu autor ka mainib, tuleb Eesti ajaloo põhjalikumaks uurimiseks paljudel juhtudel pöörduda kunagiste valitsejariikide mäluasutustesse ja antud juhul on just tegemist teemaderingiga, kus Vene arhiivide materjalid on esmajärgulise tähtsusega. Autor on ammutanud uudseid allikaid Venemaa Riiklikust Ajalooarhiivist Peterburis ja Moskva Ajaloo Keskarhiivist, nii nagu ka mitmetest Eesti arhiividest ning samuti Altai Krai Riiklikust Arhiivist. Täiendavalt on kasutatud arvukaid allikapublikatsioone ja omaaegset eesti ning baltisaksa perioodikat. Nii vahetub inimlikku ehedust kui ka olulist faktimaterjali lisab omaaegne, küllalt mahukas memuaarkirjandus. Kõnealuse temaatikaga on alles viimastel aastatel tõsisemalt tegelema asunud ka mõned välismaa autorid.

Aadu Must on ette võtnud terve rea olulisi uurimisküsimusi. Millised konkreetset isikud ja ametikandjad olid millisel viisil repressioonide läbi viimisega seotud? Kes kuulusid repressioonide hulka? Milliseid tagajärgi tõi repressioonide kaasa tollase ühiskonna jaoks? Kas repressioonid toetusid seaduslikule alusele? Millised olid repressioonide kasutamise poliitilised, sõjalised, õiguslikud ja majanduslikud põhjused ning ettekäanded? Milline oli eestlaste suhtumine baltisakslaste vastu suunatud repressioonidesse? Autor vaeb veel näiteks sedagi, kuidas suhestuvad kõnealused repressioonid nõukogudeaegsete massirepressioonidega.

Raamatu põhiosa on jagatud viieks peatükiks. Esimene peatükk "Esimene maailmasõja puhkemine ja esimesed saksavastased kampaaniad" esitab järgnevale teemakäsitlusele laiemat taustsüsteemi, sealhulgas puudutatakse vastaspoolel sõdinud riikide kodanike omandi konfiskeerimist, saksapärase kohanimede muutmist ja sõjavajaduste tarbeks hobuste rekviireerimist.

Teine peatükk "Baltisakslaste vastased repressioonid" tutvustab kõigepealt kümnet väljapaistvat baltisaksa ühiskonnategelast, kes saadeti 1915. aastal Eestimaa kubermangust Siberisse. Edasi käsitletakse Eestimaa rüütelkonna peamehe Eduard von Dellingshauseni asjakohaseid

¹ Samal teemal on autor avaldanud pikema eestikeelse artikli [Aadu Must, "Privileegeriitust põlualuseks: baltisaksa ühiskonnategelaste repressioonide ajal", *Esimene maailmasõda ja Eesti*, koost. Tõnu Tannberg, toim. Kai Tafenu (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014), 15–107] ja ilmunud on ka eestikeelne raamat (Aadu Must, *Muutugu ja kadugu! Baltisakslased ja esimene maailmasõda* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016)).

vastusamme nii kõnealuse kümne isiku kui ka teiste Eesti- ja Liivimaalt Siberisse väljasaadetute kaitseks. Küüditati veel mitmeid luteri usu pastoreid, teiste seas Eestimaa kõrgeim vaimulik, ülemsuperintendent Daniel Burchard Lemm. Omaette teemaks on sündmused Liivimaa kubermangus – mis ju suures osas langes Saksa okupatsiooni alla ja kus Vene võimude tegevus baltisakslaste vastu oli tunduvalt aktiivsem –, ning küüditatute kõige väljapaistvama kaitsja, Liivimaa rüütelkonna juhi Adolf Pilar von Pilchau reaktsioon. Liivimaalt saadeti välja Riia, Kuressaare ja Pärnu linnapead, mitmed pastorid, linnavolikogude liikmed, ajalehetoimetajad ja teised väljapaistvad tegelased. Pikemalt on veel juttu luteri kiriku kui *saksa kiriku* vastu suunatud tegevusest.

Kolmas peatükk “Kes ja kus kohas langetas otsuseid?” võtab alustuseks vaatluse alla kõrgema sõjaväejuhtkonna üksikud tähtsamad asjasepuutuvad tegelased ja nende funktsioonid erinevates repressioonides. Eraldi tehakse juttu Pärnu linna suuremate tööstusettevõtete hävitamisest 1915. aasta suvel, mille põhjuste kohta on erinevatel aegadel esitatud üsnagi erinevaid hinnanguid. Teises alapeatükis uuritakse lähemalt sise-ministeeriumi poolt esitatud erinevaid põhjendusi baltisakslaste vastu suunatud aktsioonidele. Need sisaldavad mitmeidki tragikoomilisi seiku, mis tollaseid ametkondi just kõige paremas valguses paista ei lase. Süüdistust põhjendati üldjuhul mitte kehtivate seaduste, vaid poliitiliste argumentidega. Ka piisas repressioonide alla sattumiseks mingisugusestki, olgu või väga kaugest või ka lihtsalt mõttelisest sidemest “välismaaga”. Nii sai kellelegi saatuslikuks hõimlane Šveitsis, kunagine viibimine Rootsis või lihtsalt saksa kultuuri kiitmine. Omaette põhjuste ring on seotud väidetava kuulumisega mingisugusesse “salaorganisatsiooni” või “võrgustikku”. Üldjuhul olid sellised süüdistused uurija poolt tagantjärgi leiutatud vandenõuteooria alusel kokku klopsitud. Siin võis näiteks üksnes korteri läbiotsimisel leitud traadijupp anda põhjust süüdistuseks võimalikus vaenlasele raadiotelegraafi teel informatsiooni edastamises. Repressioonide sisulise põhjendamise nõrkust pidi varjama nende katmine riigisaladuse pitsoriga.

Neljas peatükk “Propagandasõda” demonstreerib kujukalt ja eelkõige ajalehe *Novoje Vremja* näitel, kuivõrd võimas sündmuste suunaja oli sõjapäevil ajakirjandus. Ajalehed mõjutasid nii laiade rahvahulkade arvamust kui ka tegelikke poliitikakujundajaid. Propagandasõja üldilmet illustreerib hästi Balti kindralkubeneri õigustes kindral Pavel Kurlovi väide, et ajaleheveergudel sajast sakslaste vastu suunatud rünnakust üks andis mingitki alust tegelikult kahtlustuseks. Baltisaksa ühiskonnategelased püüdsid ennast küll kõikvõimalike alusetute süüdistuste vastu kaitsta,

kuid avalikkuse ette lubati nende vastustest vaid tühiselt väike osa. Autor toob siinkohal sisse õnnestunud paralleeli Mahtra sõja kangelase Ants Tertsusega. Ükskõik mida viimane kohtu ees ka ütles, tõlgiti kohtunikule: “Kohtualune püüab ennast õigustada.” Sama peatüki raames uuritakse eestlaste suhtumist baltisakslaste vastastesse repressioonidesse. Haakuva teemana valgustatakse veel Juris Vigrabs'i ajalookäsitlust, mille selgrooks on baltisakslaste “ajaloolise süü” põhjendamine ja Vene tsaaride heategude ülistamine.

Raamatu viimane, viies peatükk “Eksiilis” annab ülevaate väljasaadetute mitmelaadsetest elutingimustest. Epiloogina tutvustatakse paljude Siberist naasnute hilisemat elukäiku. Raamatu põhitekti täiendavad isikuregister ja rikkalik omaaegne fotomaterjal, mis oluliselt lisab raamatule tollase ajastu hõngu.

Raamatu on saksa keelde tõlkinud Marju ja Olaf Mertelsmann, toimeetanud Olaf Mertelsmann. Kuigi trüki- ja vormistusvigu pole antud teoses ülemäära palju, tahaks ikkagi kirjastusele soovitada eraldi korrektori tölevõtmist, see aitaks ehk ka vältida olukorda, kus kokkuvõtva osa pealkiri jääb sisukorrast välja. Tõlke kvaliteet on üldiselt väga hea. Tallinna Linnaarhiivi töötaja Kalmer Mäeorg on saanud endale küll uue perenime kuju Mäeoru (lk 33). Sisse on lipsanud sama viga, mis esineb läbivalt ka näiteks Gert von Pistohlkorsi poolt välja antud Balti ajaloo koguteoses “Baltische Länder” – Narva saksa keelne nimetus on samuti Narva, mitte aga Narva (*passim*). Rohkem segadust on Eesti kihelkondade saksa keelsete vastetega. Kursi kihelkond on Talkhof, mitte Kurs (lk 55). Peetri kihelkonna saksa keelne nimetus pole kunagi olnud Peterfeld, vaid ikka St. Petri (lk 143 ja 145). Kadrina kihelkond kannab saksa keeles nimetust St. Catharinae või St. Katharinen, mitte aga Catrinenhof (lk 157). Viidet 207 täiendav selgitus peaks tegelikult kuuluma järgmise viite juurde. Sisulisemaid puudujääke leidis retsensent seevastu vaid pisisasjades. Nii näiteks sai raamatu üks peategelasi Adolf Pilar von Pilchau 1906. aastal mitte maanõunikuks – seda ametit kandis ta, nagu raamatus ka õigesti kirjas (lk 67), juba aastast 1899 –, vaid Riias resideerivaks maanõunikuks (lk 68). Eesti vanimat teadusseltsi, Õpetatud Eesti Seltsi, pole päris täpne nimetada “maa vanimaks teadusseltsiks” (lk 71).

Autor jõuab järeldusele, et kõnealustel repressioonidel oli oluline mõju nii poliitiliste arengute, majanduselu, rahvussuhete, kultuurielu kui ka luterliku kiriku üldise positsiooni jaoks, seda eriti Balti kubermangudes, kuid osalt ka impeeriumis laiemalt. Senise baltisaksa eliidi vastu suunatud aktsioonid piirasid oluliselt nende üldist mõjuvõimu ja aitasid kaasa

baltisaksa aadliseisuse omavalitsuse likvideerimisele. Aadu Musta teemakäsitlus on asjatundlik, püstitatud uurimisküsimused saavad selge ja põhjalikult argumenteeritud vastuse. See raamat on hädavajalikuks täienduseks nii Eesti kui ka baltisaksa historiograafiale.

ANDRES ANDRESEN